

УДК 141.3

Received 16 June 2017

Received in revised form 14 July 2017

Accepted 15 August 2017

Корх О.М.,

Академія митної служби України, (м. Дніпро),

e-mail: korh54@gmail.com

**БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛІЗМУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛЯ**

Резюме. *Аналізується філософська легітимація базових принципів лібералізму в поглядах Джона Стюарта Мілля. Констатується, що систему базових принципів класичного лібералізму утворюють ідеї автономії індивіда, особистої свободи (передусім свободи поглядів, переконань, висловлювань, вибору, асоціації), плюралізму ідей та толерантного ставлення до самобутності інших.*

Ключові слова: *Джеймс Стюарт Мілля, базові принципи лібералізму, автономія індивіда, філософська легітимація.*

Корх А.Н., *Университет таможенного дела и финансов (г.Днепр), e-mail: korh54@gmail.com*

Базовые принципы либерализма в интерпретации Джона Стюарта Милля

Резюме. *Анализируется философская легитимация базовых принципов либерализма во взглядах Джона Стюарта Милля. Констатируется, что систему базовых принципов классического либерализма образуют идеи автономии индивида, личной свободы (прежде всего свободы взглядов, убеждений, высказываний, выбора, ассоциаций), плюрализма идей и толерантного отношения к самобытности других.*

Ключевые слова: *Джеймс Стюарт Милль, базовые принципы либерализма, автономия индивида, философская легитимация.*

Korkh O.M., *University of Customs and Finance (Dnipro), e-mail: korh54@gmail.com*

Basic principles of liberalism in the interpretation of John Stuart Mill

Abstract. *Of the article is to describe the basic principles of liberalism and ways of their philosophical legitimation the views of leading liberal theorist of the 19th century John Stuart Mill. A system of basic principles of classical liberalism to form the idea of the autonomy of the individual, personal freedoms (especially freedom of opinions, beliefs, attitudes, choices, associations), pluralism of ideas and a tolerant attitude to the identity of others. An important element of this system is the recognition of the free development of individuality by the main public benefit and a source of social progress, recognition of the need to differentiate the scope of individual, social and State and personal boundaries freedom, the idea of mutual responsibility of the individual and of society, recognizing the necessity of government regulation to protect the interests and rights of the individual.*

Keywords: *James Stuart Mill, basic principles of liberalism, autonomy of the individual, the philosophical legitimization.*

Для будь-якої тверезо мислячої людини зрозуміло, що дійсна реалізація європейських прагнень України жодною мірою не зводиться до її формального вступу до Євросоюзу, НАТО чи якоїсь іншої унії. За всієї важливості зазначених передумов вирішальним фактором реалізації наших європейських інтенцій є здатність українських громадян, усього суспільства реально опанувати тим культурним кодом, що лежить в основі розвитку сучасної

європейської цивілізації. Йдеться зокрема про базові принципи лібералізму, які утворюють головний її «геном» і саме тому виступають «альфою і омегою» ідеологічних баталій сучасності. «У сучасних політичних системах, - за словами А.Макінтайра, - майже всі дискусії точаться між консервативними лібералами, ліберальними лібералами і радикальними лібералами» [6, с.107].

Однак у чому сутність цих принципів?

Дати відповідь на це питання не просто. Адже, на відміну від атрибутивної укоріненості цих принципів у західному культурному контексті, а відтак і значного досвіду відповідної теоретичної рефлексії, представленої у роботах Д.Боаза, Р.Беллами, В.Гелстоуна, Р.Дворкіна, В.Кімліка, А.Макінтайра, Дж.Роулза, М.Сендела, Ч.Тейлера, Фр.Фукуями та багатьох інших дослідників, статус ліберальної ідеології у суспільній свідомості країн пострадянського простору, включаючи Україну, як мінімум недостатньо артикульований. Навіть на теоретичному рівні. При цьому, з одного боку, непоодинокі цілком конструктивні аналітики сутності, історичної еволюції, ролі та перспектив ліберальної ідеології в роботах Головка І.В., Кручиніної Н.А., Козьмініх Е.С., Полтеровіча В.М. А з іншого – неприховано упереджене і спотворене її тлумачення. Особливо показово у цьому випадку є позиція Олександра Дугіна, який стверджує, що «либерализм – это отвратительное, человеконенавистническое, подлое учение. Он омерзтителен в теории и на практике» [3, с.1]. З огляду на таку дихотомічність пострадянського сприйняття лібералізму, і, водночас, враховуючи загальновідому заяву Фукуями про нинішню «всесвітню ліберальну революцію» [9, с.1039], неупереджене осмислення аутентичної ліберальної ідеї уявляється для нас вкрай актуальним.

Утім таке осмислення дещо ускладнюється, оскільки сучасний лібералізм у результаті чотирьох століть еволюції, спричиненої розвитком самого суспільства, а також тривалих і не безплідних дискусій з іншими ідеологіями, на даний час виступає в різноманітних – «консервативних», «ліберальних», «неоліберальних», «радикальних» тощо формах. Зрозуміло, що попри всі видові відмінності цих форм їм притаманні спільні – родові ознаки або принципи, найбільш виразно представлені в поглядах класиків лібералізму. У тому числі у поглядах провідного ліберального теоретика ХІХ століття – Джона Стюарта Мілля. Чому саме Мілля? Перш за все тому, що у творах Мілля найбільш повно і чітко виражені ліберальні ідеї нового часу, який і став основою

модерного світу. А з іншого боку тому, що його ідеї і до тепер, у наш час безпосередньо впливають на формування світоглядних засад західної спільноти. Достатньо зазначити лише те, що за даними Open Syllabus Project, отриманими в результаті аналізу майже мільйона (!) навчальних планів кращих англійських університетів, до топ-30 праць, що вивчаються у цих закладах, входять трактат Мілля «Утилітаріанізм» та есе «Про свободу» [Див. 11]. І саме тому ідейна спадщина Мілля залишається об'єктом прискіпливої уваги принаймні західних дослідників.

Відтак, метою даного дослідження є окреслення базових принципів лібералізму та способів їх філософської легітимації в поглядах класика лібералізму Джона Стюарта Мілля. *Методологія* дослідження базується насамперед на принципі єдності історичного та логічного, який дозволив теоретично реконструювати культурно-історичні передумови та філософсько-теоретичні засади осмислення та легітимації Міллем основних принципів лібералізму, контекстуальний метод, а також авторська інтерпретація ключового в системі лібералізму поняття індивідуалізму, представленого як система ціннісних орієнтацій особистості, сутнісне ядро якої утворює визнання права індивіда на незалежне самовизначення та особисту відповідальність за власну долю.

Знамените есе «Про свободу» було написано Міллем у 1859 році, тобто в часи, коли в Сполучених штатах загострилася боротьба за скасування рабства, в Російській імперії – за ліквідацію залишків кріпосного права, а в країнах Європи – за подальше подолання численних політико-правових, соціально-економічних та морально-етичних рудиментів старого станово-корпоративного устрою. У своїх роздумах про шляхи вирішення спільних для цієї епохи проблем Мілля виходить з того, що головним дороговказом і для особистої моралі індивідів, і для державної політики має бути принцип «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей», сформульований одним із його духовних батьків Дж. Бен-

тамом. А основною умовою досягнення цієї мети є індивідуальна свобода. Відтак, головний пафос його роботи був спрямований на захист свободи особистості від духовного та політичного деспотизму з боку суспільства та держави, і, водночас, на пошуки «законної межі» між суверенністю індивіда та владою суспільства, шляхів та принципів гармонізації приватних і суспільних інтересів.

Як і інші ліберали Мілль послідовний індивідуаліст. І це не дивно адже саме індивідуалізм розглядався як «ліки, що були конче необхідні Європі, щоб випалити заплутану масу привілеїв, несправедливої соціальної ієрархії та економічних безглуздь, успадкованих від феодалізму» [10, р.1]. Мілль при цьому один із перших, хто долає багатотисячову традицію ототожнення індивідуалізму з егоїзмом і зосереджується на розкритті позитивного потенціалу індивідуалістичних цінностей у житті суспільства.

У ході цього аналізу, розвиваючи ідеї Джона Локка та Вільгельма фон Гумбольдта, які також намагалися визначити «межі діяльності держави», Мілль переконливо показує, що в інтересах самого суспільства влада держави над індивідуумом, більшості над меншістю, що проявляється в усіх сферах, повинна мати чітко визначені кордони. Але як провести ці кордони, як узгодити приватне і суспільне, особисту незалежність і не менш необхідний, на переконання Мілля, суспільний контроль? Головний принцип, який, на його думку, треба покласти в основу вирішення цього питання, полягає у суворому розмежуванні різних сфер людської життєдіяльності: суспільної, в якій соціальна регуляція повинна бути домінуючою; та індивідуальної, що не терпить втручання з боку суспільства, якими б добродійними намірами це втручання не виправдовувалось. Адже якою б шляхетною не була мета держави вона однаково знищує умови і стимули саморозвитку особи. Загальний підхід до сфери індивідуальної свободи полягає, на думку Мілля, в тому, що «ніхто не має права примушувати індивідуума щось робити чи чогось не робити на тій підставі, що від цього

йому було б краще... Тільки у тому разі таке втручання припустимо, якщо дії індивіда завдають комусь шкоди. Влада суспільства над індивідуумом не повинна простягатися далі того, на скільки дії індивіда стосуються інших людей; у тих же своїх діях, які стосуються тільки його самого, індивід повинен бути абсолютно незалежним щодо самого себе, – щодо свого тіла і духу він необмежений господар» [7, с.164]. Якщо індивід дотримується цієї умови, тобто його дії не шкодять іншим, суспільство не має права втручатись у його справи, якими б його дії не здавались нерозумними і навіть ганебними.

Що ж відноситься, за Міллем, до сфери індивідуальної свободи? Насамперед, свобода совісті, думки, почуття, погляду, а також свобода вибору і прагнення тієї чи іншої мети, свобода влаштувати своє життя за своїм особистим характером та власним розсудом. Нарешті, і це досить показово, це свобода діяти спільно з іншими індивідуумами, поєднуватися з ними для досягнення якоїсь мети. Обґрунтовуючи значущість цих свобод, Мілль підкреслює, що якою б не була форма правління, суспільство не вільне, якщо індивідуум не має свободи думки і слова, свободи вибору й асоціації. Навпаки, тільки те суспільство вільне, в якому всі ці різновиди свободи існують абсолютно однаково для всіх його членів. «Тільки така свобода і заслуговує назви свободи, коли ми можемо зовсім вільно прагнути досягнення того, що вважаємо для себе благом, і прагнути такими способами, які визнаємо за кращі, – з тим тільки обмеженням, щоб наші дії не позбавляли інших людей їх блага або не перешкоджали іншим людям у їх прагненні до його досягнення... Надаючи кожному змогу жити так, як він визнає за краще, людство взагалі значно більше виграє, ніж примушуючи кожного жити так, як визнають за краще інші» [7, с.170].

Мілль шкодує з приводу того, що багато хто до цього часу не розуміє всієї глибини ідей Гумбольдта щодо величезного суспільного значення неповторності особистостей та розмаїття життєвих стилів і дивиться на інди-

відуальну свободу і самобутність не інакше як на перешкоду в просуванні до вищого блага людства. Важко знайти помилку більш небезпечну. Адже саме вільний розвиток індивідуальності є одним з найголовніших із існуючих благ. Там же, де індивідуальна свобода і самобутність так чи інакше пригнічуються, «там, де люди живуть і діють не відповідно до своїх характерів, а відповідно до уявлень або звичаїв, там бракує одного з головних інгредієнтів добробуту людства і найголовнішого інгредієнта індивідуального і соціального прогресу» [7, с.258].

Мілль чудово розуміє складно зумовлений характер людської поведінки, в тому числі величезну роль досвіду минулих поколінь, акумульованого, зокрема, в звичках і традиціях, що передаються в процесі навчання і виховання. На цій підставі він наголошує, що індивідууми в своєму виборі і вчинках не повинні поводити себе так, немовби світ, який жив до них, нічого не пізнав і не дав ніяких рекомендацій стосовно того, який спосіб дії заслуговує переваги над іншими. Однак це зовсім не означає допущення «деспотизму звичаю». Адже у своїй сутності звичай – це те, що суперечить духові свободи. «Більша частина світу, власне кажучи, не має історії саме тому, що там нестримно панує звичай. Така доля всього Сходу... Там ніхто і гадки не має, що можна було б стати супроти звичаю, і тільки хіба що інколи який-небудь тиран порушує звичай у захваті від влади» [7, с.289].

Основний недолік безумовного дотримання звичаїв Мілль убачає у тому, що досвід минулих поколінь, зафіксований у них, може виявитися вузьким, обмеженим і тому зовсім непридатним у новій ситуації або для даного індивідуума. Але головне полягає в тому, що безумовна відданість звичаям перешкоджає розвитку в особі тих якостей, які власне і роблять її людиною. Йдеться про її здатність розуміти, міркувати, розрізняти, що добре і що погано, тобто робити моральну оцінку. Ця спроможність формується лише тоді, коли людина робить вибір. Якщо людині повсякчас відмовляють у праві на вибір, якщо її постійно примушують дотримуватись лише вимог

звичаю, ця здатність поступово деградує і людина перетворюється на автомат, машину, в кращому разі – на мавпу, здатну лише до копіювання. Таким чином, тільки той залишається людиною в істинному значенні, хто володіє можливістю вибору і використовує її в житті, хто сам, за власним розумінням будує своє життя. Тому розумно-критичне відношення до звичаю – краще, ніж сліпе, бездумне його виконання. На жаль, сучасні люди, як і раніше, орієнтуються насамперед на звичай і суспільну думку, що веде до послаблення і знесилення їх власного розуму, ініціативи, відповідальності. «Всякої оригінальності у смаку, всякої ексцентричності у вчинках вони уникають як злочину... вони не мають жодної думки, жодного почуття, яке б було їх власне, народилося б у них самих. Запитується: чи бажаний для людини такий стан?» [7, с.269].

Відповідаючи на це запитання, Мілль спинається на свободі особистого погляду. Він підкреслює, що заборона останнього абсолютно не розумна. По-перше, якщо цей погляд правильний, така заборона фактично перетворюється на заборону всім іншим на право знати істину. По-друге, якщо він хибний, така заборона заважає більш ясному усвідомленню істини і помилки. І по-третє, така заборона рівносильна визнанню непогрішності якогось іншого, хай навіть загально визнаного погляду. А загальний погляд, навіть якщо він і істинний, але не припускає критичного ставлення до себе, неминуче перетворюється на забобони і догму. Таким чином, розбіжності в думках, здатність поважати чужі погляди, в тому числі релігійні, є необхідною умовою істинного знання. І саме тому, навіть «якщо б увесь рід людський, за винятком тільки одного індивідуума, мав відому думку, а цей індивідуум був думки іншої, то й тоді все людство мало б не більше права змусити мовчати цього індивідуума, ніж яке мав би і сам індивідуум відносно всього людства» [7, с.176].

Отже, людина досягає високої гідності не через «викроювання» себе за відомою міркою, а через розвиток своєї індивідуальності. Завдяки такому розвитку життя індивіда стає повним, а «чим більше життя в одиницях, тим

більше життя і в масі, що складається з цих одиниць» [7, с.272]. Рівень розвитку суспільства, таким чином, залежить від рівня розвитку індивідів, що його складають, від наявності в ньому людей незалежних, сильних і оригінальних. Таких людей досить небагато. Але саме вони – «суть сіль землі; без них життя людське обернулося б на застиглу калюжу» [7, с.275]. Відтак, прогрес закінчується там, де зникає дух свободи – найважливіша умова існування яскравих індивідуальностей, тим більше геніїв. І навпаки, чим більшу міру свободи надає індивідууму та чи інша епоха, тим більшу оцінку ця епоха отримує в очах нащадків.

Мілль досить стримано оцінює перспективи розвитку сучасної йому європейської культури саме тому, що «нинішній ідеал характеру полягає в тому, щоб не мати ніякого певного характеру, – в тому, щоб стискати, як китаянка стискає ногу, і таким чином спотворювати все, що в людині видається скільки-небудь вперед і може зробити її відмінною від людей посередніх» [7, с.287]. І якщо індивідуалізм, підкреслює Мілль, не вистіє проти подібного ідеалу, то Європа, незважаючи на все своє прекрасне минуле і незважаючи на все своє християнство, зробиться другим Китаєм. У цьому зв'язку і на відміну від Гумбольдта, який не розглядав політичну свободу як умову захисту європейської культури, оскільки вважав, що спільна мета і спільна боротьба загрожують особистості нівеляцією, Мілль підкреслював, що люди в суспільному житті повинні зважати на взаємні інтереси, відтак постійно удосконалювати представницькі форми правління, загальне виборче право, правові засади суспільного життя у цілому. Адже вслід за Локком вважав, що свобода особистості полягає в тому, щоб бути вільною від обмежень і насильства з боку інших, а цього не може бути там, де немає закону. Більш того, Мілль відходить від радикального лібералізму з його принципом державного невтручання (*laissez faire*) і фактично започатковує «соціальний лібералізм», який, на відміну від першого, визнає можливість і необхідність державно-

го правового регулювання, передусім рівня і якості життя, з метою захисту інтересів і прав особистості. Така соціалізація лібералізму безумовно сприяла подальшій його раціоналізації та посиленню принципу взаємної відповідальності особистості та суспільства, до цього часу недостатньо укоріненого в нашому вітчизняному культурному коді.

З огляду на те, що більшість класичних ліберальних принципів сьогодні сприймаються як загальнолюдські цінності, а значна частина українців не має адекватних уявлень про лібералізм взагалі [1], будь-яка теоретична спроба окреслити систему базових принципів лібералізму в їх класичній інтерпретації та експлікувати головні способи їх теоретичної легітимації представляються безумовно актуальними. Починаючи з «Есе про свободу» Мілля, ці способи полягають вже не просто у визнанні природних прав людини, як то було характерно скажімо для Локка, а в послідовному обґрунтуванні ідеї неперехідного суспільного значення самотньої індивідуальності та її особистої відповідальності за власну долю, нерозривного зв'язку між індивідуальною свободою та суспільним прогресом, у послідовних пошуках меж між особистим, суспільним та державним, і, водночас, шляхів гармонізації приватних і суспільних інтересів, подолання радикальних інтенцій раннього лібералізму.

Отже, систему базових принципів класичного лібералізму утворюють ідеї автономії індивіда, особистої свободи (передусім свободи поглядів, переконань, висловлювань, вибору, асоціацій), плюралізму ідей та толерантного ставлення до самотності інших. Важливим елементом цієї системи є визнання вільного розвитку індивідуальності за головне суспільне благо та джерело суспільного прогресу, визнання необхідності диференціації сфери індивідуального, суспільного і державного та встановлення меж особистої свободи, ідея взаємної відповідальності особистості і суспільства, визнання необхідності державного регулювання з метою захисту інтересів і прав особистості. Обґрунтування цих принципів Дж. Ст. Міллем мало неперехідне значення

для подальшої легітимації та поширення ліберальної ідеї не лише на Заході, але й усьому світі. «Для чималої частини планети, – стверджує Френсіс Фукуяма, – сьогодні не існує жодної ідеології з претензіями на універсальність, що була б здатна кинути виклик ліберальній демократії» [9, с.1038]. Імплементация ключових ідей лібералізму традиційними ідеологіями (консерватизмом, соціалізмом тощо), поширення різноманітних форм

ліберальної демократії – це факт сьогодення, який достатньо переконливо свідчить про «сучасну всесвітню ліберальну революцію» [Там само]. Аутентичне осмислення та імплементація цих ідей до вітчизняного світоглядного, насамперед політико-правового дискурсу – важлива умова ефективного і гуманістично зорієнтованого розвитку нашого суспільства, а в перспективі – його реальної та органічної інтеграції до світової спільноти.

Бібліографічні посилання

1. Головка І.В. Перспективи втілення стандартів ліберальної демократії в Україні: політико-правовий рівень. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки*. 2013. С. 28-42.
2. Два града. - [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dvagrada.ru/wiki/%D0%9B%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC> - Назва з екрану.
3. Дугин А. «Свобода для». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://arctogaia.com/public/lgz5.html> Назва з екрану.
4. Кручинина Н.А. Британские политические традиции: либерализм, консерватизм, социализм. Уральский федеральный университет: Litres. 2017. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/29003> - Назва з екрану.
5. Козьминых Е.С. Политико-правовые идеи Дж. Ст. Милля в восприятии либералов «Весника Европы». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.histvestnik.psu.ru/PDF/20112/12.pdf> Назва з екрану.
6. Лібералізм: Антологія. К.: Смолоскип, 2002. 1126 с.
7. Милль Дж. Ст. Утилитарианізм. О свободѣ. СПб., 1882. 390 с.
8. Политолог. Коментарій на роботу Дж.С.Милля «О свободѣ». - [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.proza.ru/2014/03/22/1999> - Назва з екрану.
9. Фукуяма Фр. Всесвітня ліберальна революція. *Лібералізм: Антологія*. К., 2002. С.1032-1044.
10. Jones J., Zmirak J. The Enlightenment is Not Enough. *Aleteia*. 2014. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://aleteia.org/2014/01/07/the-enlightenment-is-not-enough/3/> - Назва з екрану.
11. Open Syllabus Project. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://explorer.opensyllabusproject.org/> Назва з екрану.
12. Polterovich V. From social liberalism towards the philosophy of collaboration. 2015. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/63531> Назва з екрану.